

Döden, döden

”Döden, döden.” Så inledde Astrid Lindgren telefonsamtalen med sina systrar, för att ha ämnet avklarat. Hon var ovanlig, eftersom hon kallade döden för dess rätta namn. Annars är det kännetecknande för laddade ämnen att det skrämmande namnet ska undvikas. I sina böcker laborerade Astrid Lindgren med metaforer och liknelser, som Nangijala, Landet i fjärran och Sunnanäng. Och i det fallet gjorde hon som de flesta: hon skrev om döden utan att använda det ordet.

Döden är – i vilken form den än nämns – det främsta temat i konsten. Den stora gåtan, den som alla levande måste förhålla sig till. Hur vi talar om dödens gåta verkar följa vissa strategier. Den första strategin är att förneka dödens tvång genom att göra den till något vi själva kan påverka. Den andra är att förneka dödens allvar genom att göra den till något vardagligt. Den tredje är att förneka ovissheten, genom att peka ut platser efter döden. Dessa tre strategier samverkar ofta med varandra.

Det första faktumet vi förnekar i språket gäller att döden är en passiv övergång. Vare sig vi vill det eller inte, kommer döden till slut. Denna passivitet kan förstås sättas ur spel om någon väljer att avsluta sitt liv genom självmord. För de flesta är utträdet lika passivt som ingången: det bara sker. Inom språkvetenskapen skiljer man mellan verb med så kallad *agentivitet* och verb utan. Agentivitet kan översättas med vilja, mål och makt att påverka sina handlingar. *Gå* är ett verb med agentivitet. Ett verb som saknar agentivitet är *tappa*. Det är en process som sker utan att det finns en koppling till en persons vilja. Verbet *dö* saknar på samma sätt agentivitet. Men när vi talar om döden, använder vi trots det gärna verb som har agentivitet. Ett vanligt uttryck är *gå bort*. *Gå* har ju agentivitet, och framställer därmed döden som om det var något som personen själv kan påverka. Samma metafor finns i den kända psalmen 619, ”Jag går mot döden var jag går”, och vi kan också tala om döda personer som att de är *bortgångna*. Vi förnekar dödens våldsamma tvång med hjälp av verb som får det att låta som något den döda valt.

Det andra faktumet vi bestrider är att döden är en stor och avgörande händelse – både för den som drabbas och för de anhöriga. Även om alla ska dö är det inte trivialt. För en själv och för de runt en är döden ofta förknippad med ångest och förtvivlan. Ändå finns det många uttryck som framställer döden som något vardagligt. Dessa uttryck handlar om saker som vi gör varje dag. *Hon har ställt tillbaka tofflorna. Han har kilat runt hörnet*. Varför talar vi om döden så? Stilfiguren kallas *litotes*, eller med ett annat ord, *underdrift*. Underdriften kombinerad med de högst vardagliga situationerna

ger en humoristisk ton. Humor är avväpnande, och när vi talar om allvarliga saker kan ett skratt hjälpa oss på vägen.

Det finns även andra metaforer som tar fasta på det vardagliga, men utan det humoristiska. Det är bilder som utnyttjar dygnsrytmen. I dödsannonser ser vi att någon *har stilla insomnat*. Att likna död vid sömn är ett mönster som förekommer i de flesta språk. Det finns fler metaforer som faller tillbaka på dygnsrytmen. Mörker, som kommer på natten, förknippas också med död. Vi har metaforer som *vända ner facklan* och *att slockna*. Erik Johan Stagnelius utnyttjar dessa metaforer i *Till natten*, då han 1816 avslutar dikten med raderna:

*Dock, jag känner en natt, som aldrig sig ändrar, en vila,
aldrig av spöken störd, aldrig av drömmarnas här.
Mäktige gudar, unnen mig den! Snart, snart mig den unnen!
Icke en annan bön har jag att ställa till er.*

I dikten kan vi läsa hur jaget ser döden som sin befriare, men utan att använda ordet "död", utan istället det mildare "natt" och "vila".

Vid sidan av dygnets metaforer, talar vi även om årets växlingar när vi närmar oss döden i vardagligt tal. *Att kallna* är ett uttryck för att dö, och *livets höst* är ålderdomen. Också i en religiös sfär återfinns denna rytm. Enligt den grekiska mytologin finns årstiderna eftersom gudinnan Persefone tillbringar halva tiden i dödsriket Hades och halva tiden på jorden. Denna cykliska rytm förespeglar oss att det kommer en ny tid efter döden, då ljuset och värmen återvänder.

Detta leder oss över till det tredje faktumet som språket förnekar, nämligen att vi inte vet var vi hamnar efter döden. Trots detta finns många uttryck med en angiven plats. Dessa talesätt bygger på religiösa föreställningar, som *gå till Gud*, som fortfarande på 2000-talet är ett vanligt sätt att uttrycka sig. "Vad är döden?" är en av de centrala frågorna som religionen ägnar sig åt. Olika tiders trosinriktningar ger skilda svar. Följande citat är från en kristen begravning i slutet av 1600-talet och ingår i ett så kallat *gravtal*, ett tal som hölls av präst, klockare eller annan lekman.

*De wijse Hedningars och de Ægyptiers Mening trodde
at de Siälar
hwilka Lärdom och Dygd här hafwa förlustat
straxt wordo
när de utur sine Kroppar wandrade
opp i Stiernefältet uti Planeternas Lius försatte; Wij wetta med fast bättre Grund*

*hward denne Siäl wägen tagit: Denne oförgänglige Siäl är nu widt öfwer Stiernorna
och opp öfwer alt Effterberöms höge Spitz och Klint
til sitt sanfärdige Ursprung
in uti den Saliga Ewigheten stijgen och oppflugan
där hon Tijd och Undergång tråtzar*

I talet återges alltså hur egyptier trodde att människans själ åkte upp i rymden och omvandlades till planeters ljus, men att kristna "med bättre grund" vet vart själen verkligen tagit vägen: den har svävat vitt över stjärnorna och flugit upp till den saliga evigheten, där den trotsar tid och undergång.

Många dödsmetaforer fokuserar på att en förflyttning äger rum. Vi ser det i uttryck som *den sista resan*. Detta språkbruk möter vi i dödsannonser, där det påstås att den döda fortfarande finns kvar i på platser nära de levande: "Gråt inte vid min grav. Jag finns inte där. Jag finns i solens spegelblänk på fjorden. Jag finns i vindens lek över sädesfälten."

En läkare berättar om intensivvårdsavdelningen på Karolinska sjukhuset, sent 1960-tal. Där sa läkarna om patienter som var döende: "Han seglar i natt." Båten förutsätter vatten. Uttrycket speglar en annan religiös föreställning i den grekiska mytologin. Där menade man att den döda färdades över floden Styx, där färjkarlen Karon tog betalning för överfarten till Hades. Betalningen var ett mynt, en så kallad *obol*, som grekerna la under tungan på den döda. Det berättas att sjömännens guldring i ena örat skulle fungera som en obol om döden tog dem utan att de anhöriga kunde göra i ordning kroppen.

Resan bort kan ibland ses som *resan hem: han har fått hembud*. Metaforen tar upp idén om att paradiset är vårt verkliga hem och att vi bara vistas på jorden som ett slags inledning på den himmelska tillvaron.

Dessa tre strategier, att förneka dödens tvång, att förneka dödens allvar och, slutligen, att förneka ovissheten om var vi hamnar, verkar effektiva och trösterika. Detta eftersom de hjälper oss att handskas med vår oro och att närma oss den stora mystiken kring döden.

Under tiden kan vi kanske försöka leva väl och göra gott medan tid är. Ingenting kan ändras efter döden. Som det står i Eddan: "Ett vet jag som aldrig dör: domen över död man."

Anna Vogel

universitetslektor vid Institutionen för svenska och flerspråkighet vid Stockholms universitet.

En längre version har tidigare varit publicerad i Språktidningen.

Artikeln med referenser finns på www.nrpv.se

Källor:

Texten bygger på undersökningen *Going towards the unknown* av Anna Vogel ur *Studies in language and cognition* (red. Jordan Zlatev med flera, Cambridge 2009).

Dessutom används följande källor:

Av Astrid Lindgren: *Bröderna Lejonhjärta* (1973), *Mio min mio* (1960), *Sunnanäng* (1959)

Döden dikterar av Göran Stenberg (1998)

Till natten ur *Dikter i urval* av Erik Johan Stagnelius (1988)

Eddan. De nordiska guda- och hjältesångerna (1994)

Jag går mot döden vart jag går av H. A. Brorson, psalm 619 i Svensk psalmbok

Citatet "Döden döden" har hämtats från astridlindgren.se (2016)